

Adalet Nedir?

“Kelsen, Hans. Adalet Nedir?. ev. Mücahid Kaya – Ahmet Faruk aęlar.
İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023, 88 s.”

İbrahim AKSU

Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzincan/Türkiye
Associate Professor, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology, Erzincan/Türkiye
aksuibrahim34@gmail.com | orcid.org/0000-0002-7172-4204 | ror.org/02h1e8605

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü

Kitap Kriięi

Geliş Tarihi

11 Nisan 2024

Kabul Tarihi

21 Haziran 2024

Yayın Tarihi

30 Haziran 2024

Article Type

Book Review

Date Recieved

11 April 2024

Date Accepted

21 June 2024

Date Published

30 June 2024

İntihal

Bu makale, intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tm alışmaların kaynakada belirtildiği beyan olunur (İbrahim Aksu).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Plagiarism

This article has been scanned with plagiarism software. No plagiarism detected.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (İbrahim Aksu).

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Öz

Hans Kelsen'in (ö. 1973) *Adalet Nedir?* başlıklı eserinde incelenen en temel mesele adaletin mutlaklığı yahut göreceliliği meselesidir. Yazar bu çerçevede şu sorulara yanıt aramaktadır: Mutlak adalet mümkün müdür? Eğer mümkün ise bu nasıl gerçekleştirilebilir? Şayet mümkün değil ise mutlak yerine göreceli bir adaletin peşinden koşmak "adaletsizlik"ten kaynaklı olduğu düşünülen problemlerin doğurduğu olumsuz sonuçları azaltabilir mi? Kelsen'in bu soruları yanıtlamak üzere yaptığı araştırmalar eseri adalet üzerine çalışanların ve adalet nedir sorusunun peşinde koşanların bigane kalamayacağı bir incelemeye dönüştürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset, Ahlak, Mutluluk, Erdem, Adalet, Mutlaklık, Görecelilik.

Abstract

The most fundamental issue tackled in Hans Kelsen's (d. 1973) *What is Justice?* is the question of the absoluteness or relativity of justice. In/Within this framework, the author seeks answers to the following questions: Is absolute justice possible? If so, how can it be achieved? If it is not possible, can the pursuit of relative justice rather than absolute justice reduce the negative consequences of the problems thought to be caused by 'injustice'? Kelsen's attempts to answer these questions make this work a study that cannot be ignored by anyone concerned with justice and the question of what justice is.

Keywords: Politics, Morality, Happiness, Virtue, Justice, Absoluteness, Relativity.

Giriş

Saf Hukuk kavramı ile ünlü Avusturyalı-Amerikalı yazar Hans Kelsen'in (ö. 1973) kaleme aldığı *Adalet Nedir?* başlıklı bu eser, Mücahid Kaya ile Ahmet Faruk Çağlar'ın çevirisi aracılığıyla dilimize kazandırılmış ve Albaraka Yayınları tarafından 2023 yılında yayınlanmıştır. Çalışma yazara ait dokuz ana bölüm ile Robert Walter tarafından yazılmış, hayatına ve eserlerinin içeriklerine dair detayları okuyucuya aktaran bir sonsözden oluşmaktadır.

Adalet hem bireylerin hem de toplumların peşinden koştuğu büyük ideallerden birdir. Büyüklüğü bireylerle toplumların hayatında oynadığı mühim rolden ileri gelirken ideallliği de ne bireylerin ne de toplumların onu bir türlü gerçek manada elde edebiliyor oluşundan kaynaklanmaktadır. Her ne kadar elde edilmesi zor ve belki de imkansız gibi görünse de elbette buradan bu yönde bir uğraşın anlamsız olacağı sonucu çıkarılamaz. Madem ki böylesi bir uğraşın anlamı her halükarda bulunmakta, o zaman adaletin peşinde koşabilmek adına atılacak ilk adım, hiç şüphesiz, "adalet nedir?" diye sormaktır. Burada tanıtmayı amaçladığımız kitap da tam olarak bununla ilgilenmektedir.

Hans Kelsen'in eseri boyunca çözmeye gayret ettiği temel sorun adaletin mutlaklığı-göreceliliği sorunudur. O bu çerçevede şu sorulara yanıt aramaktadır: Mutlak adalet mümkün müdür? Eğer mümkün ise bu nasıl gerçekleştirilebilir? Şayet mümkün değil ise mutlak yerine göreceli bir adaletin peşinden koşmak "adaletsizlik"ten kaynaklı olduğu düşünülen problemlerin doğurduğu olumsuz sonuçları azaltabilir mi? Kelsen'in cevabı mutlak adaletin mümkün olmadığı, bunun yerine göreceli bir adalet anlayışının benimsenmesi gerektiği şeklindedir. Yazar söz konusu bu cevabını gerekçelendirmek üzere eserinin her bir bölümünde adalete ilişkin farklı kavramsallaştırmalar ile tarih boyunca önemli filozofların geliştirmiş oldukları belirli adalet anlayışlarını incelemekte ve bunların içerdikleri açmazları ayrı ayrı ortaya koymaya çalışmaktadır.

1. İçerik Analizi

Mutluluk klasik dönem filozoflarının hep bir ağızdan insan türü için nihai gaye olarak belirledikleri varlık durumunun adıdır. İnsan yaşamı için taşıdığı bu önem dolayısıyla da felsefe tarihinin en başat konuları arasında yer almaktadır. Mutluluk konusunu ele alan klasik dönem eserlerini incelediğimizde hemen göze çarpan hususlardan biri mutluluğun erdemle olan yakın ilişkisidir. Erdemler arasında ise özellikle adaletin mutluluğa ulaşma sürecinde ayrı ve vazgeçilmez bir yerinin olduğu gözlemlenmektedir. Kelsen kitabının ilk bölümünde tam da bu yeri, adalet ile mutluluk arasındaki ilişkiyi sorgulamaktadır.

Kelsen açısından bakıldığında adaletin mutluluk için vazgeçilmez sayılması, daha da ötede adaletin “toplumsal mutluluk” ile özdeşleştirilmesi yaygın bir kabuldür (s. 11). Fakat bu kabul kadar net olmayan husus ise mutluluğun nasıl anlaşılması gerektiğidir (s. 12). Mutluluk şayet “öznel bir duygu” şeklinde anlaşılacaksa adaletin herkesi mutlu kılmayı başaramayacağı açıktır; çünkü bu durumda farklı mutlulukların çatışması kaçınılmazdır (s. 12). Mutluluk bunun aksine bireysel düzeyde değil de toplumsal düzeyde aranan bir şey olacaksa, bireyin değil de toplumun mutluluğu hedeflenecekse, bu senaryoda da bireyin önemli ölçüde ortadan kaybolacağı aşikardır. Zira böylesi bir mutlulukla kastedilen “ancak toplumsal otoritenin, yani yasa koyucu tarafından karşılanmaya değer olarak kabul edilen yiyecek, giyecek, barınma vb. gibi belirli ihtiyaçların karşılanması”ndan ibaret olabilir. Hiç şüphesiz mutluluğun bu türden ihtiyaçların karşılanması şeklinde anlaşılması onu tarih boyunca yükleneye geldiği temel anlamlardan biraz uzaklaştıracaktır (s. 14). Öyleyse, mutluluğun bireysel bir olgu olmaktan çıkıp gerçek manada “sosyal bir kategori” haline alabilmesi ancak ve ancak sözü edilen biçimde ciddi/radikal anlam değişikliğine uğramasıyla mümkün olabilir. (s. 15). Yazar bu dönüşümü, “özgürlük” kavramının “toplumsal bir ilke” haline gelmesi sürecinde geçirdiği dönüşüme benzetmekte ve böyle bir şey söz konusu olduğunda o zaman adaletin toplumsal mutlulukla özdeşleştirilmesinin anlamlı görülebileceğini belirtmektedir (s. 15).

Bireylerin ve toplumların birer “değer” olarak gördükleri nitelikler hem mahiyet itibariyle hem de önem ve sıralama itibariyle değişiklik gösterebilmektedir. Başka türlü söyleyecek olursak bir birey veya toplumun değerler kümesinde yer alan nitelikler ötekinkinde bulunamayabileceği gibi, aynı değer kümesini benimseyen birey ya da toplumlar ilgili değerler arasında birbirinden farklı hiyerarşiler de kurabilir; örneğin bireylerden ya da toplumlardan biri x değerini en yüksek değer ve en yüce iyi şeklinde görebilirken bir başkası y değerini görebilir. Değerler arasında karşımıza çıkabilecek bu türden farklılaşmalar Kelsen’in de ilgisini çekmiştir ve o eserinin ikinci bölümünde adaleti merkeze alarak bu konuya eğilmiştir (17-21). Yazara göre değerlerin hiyerarşilerini belirleyen faktör insanın rasyonel yönü değil duygu ve arzu yönüdür. O nedenle de değerlerin önceliği söz konusu olduğunda “rasyonel-bilimsel bir karara varmak kesinlikle mümkün değildir” (s. 18).

Değerlerin belirli bir görecelilik taşıması, her bir ahlakî özne sayısınca farklı değerler kümesinin olduğu anlamına da gelmemektedir. Zira değerler ve bunların hiyerarşileri üzerinde toplumsal düzeyde daima belirli bir mutabakattan söz edilebilir. Çünkü nihai noktada “pozitif bir değer sistemi, bir bireyin kendi başına, keyfi olarak ortaya koyduğu bir şey değildir. Bu değer yargıları, bireylerin içinde bulunduğu toplum tarafından (aile, kabile, klan, kast, meslek gibi) ve belirli

ekonomik koşullar altında birbirlerine uyguladıkları karşılıklı etkinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır” (s. 23). Değerler kümesinin ve hiyerarşisinin salt bireye endeksli olmayıp varlık ve devamlılık açısından topluma, toplumsal mutabakata bağ(ım)lı olması, bahse konu değer hakkında belirli bir nesnellik ve rasyonellik (!) iddiası ortaya çıkarır. Yazar böylesi bir iddianın ortaya çıkışını insanın “meşrulaştırma/rasyonelleştirme” ihtiyacına bağlamaktadır. Zira ona göre “davranışlarını haklılaştırmaya/meşrulaştırmaya derinden ihtiyaç duyması, vicdan sahibi olması insanın bir özelliğidir. (...) belki de insanlarla hayvanlar arasındaki farklardan biridir” (s. 25). Kelsen kitabının bu üçüncü bölümünü bu meseleye ayırmakta ve meşrulaştırma eylemi ile toplumların adalet ihtiyacı arasında doğrusal bir irtibat kurmaktadır. Yazarın bölüm bağlamında vardığı netice ise rasyonel zeminde gerçekleştirilebilecek meşrulaştırmaların daima koşullu meşrulaştırmalar olabileceği ve şayet bunun ötesinde mutlak bir meşrulaştırma ve dolayısıyla da mutlak adalet aranıyorsa bunun ancak “dine ve metafiziğe yönel”mek ile mümkün hale gelebileceği şeklindedir (s. 29).

Mutlak adaletin metafizik ile sıkı ilişkisi çerçevesinde Kelsen dördüncü bölümde iki önemli figürü gündeme getirmektedir. İlki Platon, ikincisi de Hz. İsa’dır (as). Hem metafizikten hem de adaletten bahsedildiğinde akla gelebilecek filozofların başında hiç şüphesiz Platon bulunur. Nitekim bu filozofun bütün felsefi sisteminin merkezinde hangi kavram ve sorun yer alıyor sorusunun cevabı adalettir ve o bu soruna bir cevap geliştirebilmek için de çokça bilinen idealar kuramı adlı kuramı geliştirmiştir (s. 31). Bu kuram çerçevesinde ortaya koyduğu düşünceler içerisinde “‘Adalet nedir?’ sorusu, esasında ‘İyi nedir ya da Mutlak İyi nedir?’ sorusuyla bağlantılıdır” (s. 32). Kelsen’e göre, Platon’un tüm bu adalet/iyi/mutlak iyi soruşturmaları neticesinde vardığı sonuç şöyle ifade edilebilir: “[...] adalet, Tanrı tarafından sadece seçilmiş bir azınlığa emanet edilmiştir ve onların saklaması gereken bir sırdır, zira o başkalarına aktarılamaz” (s. 32).

Tıpkı Platon gibi, Kelsen açısından bakıldığında, Hz. İsa’nın (as) ve onun sunduğu öğretinin temelinde de adalet yatmaktadır ve o, “Eski Ahit’in rasyonalist formülünü, yani ‘göze göz, dişe diş [cezalandırma] ilkesini şiddetle reddettikten sonra, yeni, gerçek adalet anlayışı olarak sevgi ilkesini ilan eder: kötülüğe kötülükle değil iyilikle karşılık vermek, kötülüğe direnmek değil, kötüyü, hatta düşmanı sevmek” (s. 33). Yazar Hz. İsa’nın sözünü ettiği sevginin esasında insanın sevgisi değil Tanrı’nın sevgisi olduğunu ve bu sevginin de yine Tanrı korkusu ile birlikte benimsenmesi gerektiğini -ki bu yaklaşımı İslam düşüncesindeki “beyne’l-havf ve’r-recâ” ilkesine benzetebiliriz- öne sürmektedir (s. 33-34). Kelsen için her ne kadar burada bir çelişki görülmekte ise de bu -Hristiyanlık açısından- yalnızca insan aklı için geçerli, dolayısıyla da “görünüşte” bir çelişkidir. Nitekim Pavlus da meseleyi izah etmek adına “[...] felsefenin, yani mantıksal-rasyonel bilginin ilahî adaletin sırrına ulaştırmayacağını, adaletin [bilgisinin] sadece Tanrı’ya sevgi ile iman edenlere açık olacağını” belirtir (s. 34.) Şu halde, Kelsen’in bu kaydettiklerine bakarak diyebiliriz ki gerek Platon ve gerekse Hz. İsa’nın (as) öğretisi açısından gerçek/mutlak/ilahî adalet ancak sınırlı sayıda insanın bilgisine/kavrayışına açık bir olgudur.

Kelsen tüm bu açıklamalarının ardından beşinci bölümde bu kez adaleti somut ve uygulanabilir kılma adına filozof ve düşünürlerce geliştirilmiş farklı formüllerin üzerine gitmekte ve bunların tutarsızlığını/geçersizliğini göstermeye gayret etmektedir. İlgili formüller içerisinde ele alınanlardan ilki ve en yaygın olanı “herkesin hakkını teslim etmek” olarak adalettir. Adaletin bu

formülü/kavranışı, Kelsen'e göre, mutlak bir adalet anlayışına ulaşabilmek açısından bakıldığında içi tamamen boş bir formülasyondur. "Çünkü herkesin 'hakkı' olarak kabul edilebilecek şeyin gerçekte ne olduğu sorusu cevapsız kalmaktadır" (s. 35). Şayet buradaki "hak"ın ancak muayyen bir sosyo-politik düzende belirginleştirilebileceği söylenecek olursa, o vakit formülasyonu kurtarmak mümkün hale gelir fakat burada da artık mutlak değil göreceli bir adalet söz konusu olur (s. 36). Yazar, benzer şekilde, adalete ilişkin diğer formülasyonları da ele alır. Bunlar kısaca "iyiliğe iyilik, kötülüğe kötülük (mütekabiliyet) olarak adalet" ve farklı alt çeşitleriyle birlikte "eşitlik olarak adalet"tir. Kelsen'e göre yine bu formülasyonlar ancak göreceli bir adaletin ilke olarak benimsenmesi neticesinde anlam kazanabileceklerdir (s. 36-43).

Kelsen adalete ilişkin bu genel formülasyonlardan sonra altı, yedi ve sekizinci bölümlerde Batı düşüncesi geleneğinde sürdürülen adalet tartışmalarında başat roller üstlenen isim ve yaklaşımlara odaklanmaktadır. Bu bağlamda Aristoteles'in orta olma teorisini (s. 47-50), Kant'ın kategorik buyruğunu (s. 45-46) ve 17.-18. yüzyılların popüler hukuk öğretisi olan doğal hukuk öğretisini ele almaktadır (s. 51-53). Bunların adalet kavramına çizdikleri anlam çerçevelerini sorgulayarak çelişkilerini göstermeye çalışan Kelsen, nihai noktada bunların da mutlak adalete ilişkin rasyonel bir zemin oluşturmaya yönelik birer "beyhude girişim" olmaktan öteye gidemediklerini dile getirmektedir (s. 47).

Eserin bölümlerinden sonuncusuna geldiğimizde Kelsen'in doğrudan adaletin mutlaklığına ve göreceliliğine ilişkin bir tartışmaya giriştiğini görmekteyiz. Kendisi bu tartışmadaki tavrını daha ilk cümleden açıkça belli etmektedir: "İnsanlık tarihi bize bir şey öğretmişse, o da rasyonel olarak bütünüyle geçerli bir adil davranış normu, yani zıt davranışın da adil olabileceği olasılığını dışlayan bir norm bulmaya çalışmanın beyhude olduğudur" (s. 55). Ona göre insan akli olsa olsa ancak göreceli değerleri kavrayabilir ve o nedenle de "mutlak adalet, irrasyonel bir idealdir" (s. 55). Öyleyse, tek gerçek hakikat, çıkarlar ve bunlar arasındaki çatışmadır. Peki, adalet insanın peşinden koşmaya usanmadığı bir ideal olduğuna ve insanın bulunduğu yerde de çıkar çatışmalarından kaçınılamadığına göre, adalet-çıkara arasındaki gerilim nasıl çözüme kavuşturulabilir? Kelsen bu soruya cevap olarak iki yolun mümkün olduğunu belirtmektedir. İlki taraflardan biri lehine diğerinin çıkarlarını hiçe saymak, ikincisi de söz konusu çıkarlar arasında şu veya bu ölçüde geçerli bir uzlaşma zemini oluşturmak. Madem ki çıkar çatışmalarında taraflardan yalnızca birinin iddiasını ve çözümünü adil kabul edebilmek rasyonel olarak kanıtlanabilecek bir şey değildir, o halde ilk seçenek masadan kalkmaktadır. Geriye kalan ise sadece çıkarların uzlaşmasıdır (s. 55-56). Nitekim "toplumsal barışın en yüksek" değer olduğu kabul edilirse, uzlaşmacı çözüm adil görünebilir. [Ne var ki] *barış adaleti (Gerechtigkeit des Friedens)* bile mutlak değil, *sadece göreceli bir adalettir*" (s. 56).¹

Sonuç

İnsan tabiatı gereği sosyal bir canlıdır ve hemcinsleri ile bir araya gelmek insan türü için kaçınılmazdır. Bu gerçek, tarih boyunca tüm düşünür ve filozofların vurguladığı bir husus

¹ İtaliyeli vurgular tarafımıza aittir.

olmuştur.² Ne var ki, bir araya gelmenin doğal ve zorunlu oluşu, bir araya gelindiğinde kurulabilecek sosyo-politik düzenleri kendiliğinden “iyi” kılmaya yetmemektedir. Verili bir sosyo-politik düzenin “iyi” sıfatını elde edebilmesinde ve bir kere oluşan o düzenin varlığını devam ettirebilmesinde adına adalet dediğimiz değer/kavramın son derece hayati bir rolü bulunmaktadır. Nitekim adaletin bu merkezi konumunun da altı yine aynı düşünür ve filozoflarca en az insanın sosyal bir canlı oluşu kadar çizilmiştir.³ İşte Hans Kelsen’in burada tanıttığımız eseri böylesi önemde bir kavramı kendisine inceleme konusu yapmıştır.

Kelsen’in eserini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, hacminin küçüklüğüne rağmen adalet adına gündeme gelebilecek soru(n)ların pek çoğuna yer verdiğini söyleyebiliriz, ki bu nitelik eser için önemli bir artıdır. Eserin yazımını yönlendiren temel bakış açısı ise şöyle özetlenebilir: Adalet hiçbir şekilde “mutlak” bir kavram olarak görülemez ve mutlaklaştırılmaz. O nedenle de her zaman ve zeminde geçerli bir adalet nosyonunun peşinde değil de “göreceli” bir adalet kavrayışının izinde olmak, en azından erişilebilirlik ve gerçekleştirilebilirlik niteliği taşıdığından ötürü, daha değerli bir çabadır. Yazar bu bakışı açısının yönlendirmesi ile sürdürdüğü soruşturmalarında hem düşünce tarihi boyunca adalet kavramına ilişkin geliştirilen temel formülasyonları/kavramsallaştırmaları eleştirmiş hem de adı adaletle, adalet incelemeleriyle özdeşleşmiş büyük düşünürlerle kısa ve öz bir çerçevede de olsa hesaplaşmıştır. Dahası tüm bu eleştiri ve hesaplaşmalarında belirli ölçüde başarı kaydettiğini de belirtmek mümkündür. Fakat bu durum bizzat yazarın da eleştiriye muhatap olabileceği gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

Yazara yöneltilebilecek eleştirilerden ilki, hesaplaştığı filozofları ve fikirleri son derece basite indirgeyerek eserinde aktarmış olmasıdır. Söz konusu durum eserin “kısa ve öz” olmasına katkıda bulursa da kimi durumlarda okuyucunun metinden sağlıklı sonuçlar çıkarabilmek için başka kaynaklara müracaat etmesini zorunlu kılmaktadır. Bu da eserin hedef kitesini kısmen daraltmakta ve onu uzmanlar için yapılmış bir inceleme olmaya bir miktar yaklaştırmaktadır.

Yazar için gündeme gelebilecek daha önemli bir eleştiri ise temel iddiasına dairdir. Kelsen her ne kadar adaletin mutlaklığının imkansızlığını ve o nedenle de aslında tercih edilebilecek “rasyonel bir seçenek” olamayacağını göstermek için çok çaba sarf etse de aynı boyutta bir çabayı adaletin göreceliliğini kanıtlayabilmek için ortaya koymamaktadır. Halbuki mutlak adaletin yokluğundaki tek seçenek göreceli adalet değildir, bunun yanında, adalet tartışmalarını bütünüyle ve her biçimiyle anlamsız kabul etmek de olasılıklar arasında yer almaktadır. O nedenle de adaletin göreceliliği ile anlamsızlığı seçeneklerinden herhangi birini kabul etmek ancak gerekli delillendirmeler yapıldığında “rasyonel bir seçenek” haline gelebilir. Ne var ki, böylesi bir delillendirme konusunda eserin zayıflığının altını ısrarla çizmek gerekmektedir.

Sonuç olarak, Hans Kelsen’in bu hacmi küçük fakat içeriği zengin eseri, kaydedilen eleştiri noktaları hatırdta tutulmak kaydıyla, adalet üzerine çalışanların ve adalet nedir sorusunun peşinde koşanların bîğâne kalamayacağı bir incelemedir diyebiliriz.

² Konuya dair bk. İlhan Kutluer, “İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde ‘Medenî bi’t-Tab’ ve ‘Temeddün’ Terimlerinin Kavramsal Çerçevesi”, Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2019), 265-300.

³ Bk. İbrahim Aksu, “Gazzâlî’de Siyasi Adalet”, İslam Düşüncesinde Adalet, ed. Ömer Türker – Yunus Kaplan (İstanbul: Fikir Kitap, 2024), 281 vd.

Kaynakça

Aksu, İbrahim. "Gazzâlî'de Siyasî Adalet". *İslam Düşüncesinde Adalet*. ed. Ömer Türker - Yunus Kaplan. 277-306. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.

Kelsen, Hans. *Adalet Nedir?*. Çev. Mücahid Kaya – Ahmet Faruk Çağlar. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.

Kutluer, İlhan. "İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde 'Medenî bi't-Tab' ve 'Temeddün' Terimlerinin Kavramsal Çerçevesi". *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*. ed. Fuat Aydın vd. 265-300. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2019.